

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІСТОРИЧНІЙ АНТРОПОНІМІЦІ

Шийка С. В.

Національний університет водного господарства та природокористування

У статті системно викладено деякі аспекти методології досліджень в історичній антропоніміці. Актуальність питання викликана розвитком цієї міждисциплінарної галузі останнім часом, бажанням суспільства пізнати власні особові назви людей та їх системи як частину мови народу, а також мотивами їх виникнення, функціонуванням і динамікою змін впродовж досяжного історичного періоду. Акцентовано на реалізації проблемних завдань: визначення ключових понять: методологія, методика, метод, класифікація методів вивчення особових назв.

З'ясовано, що стосовно вивчення антропонімів в історичному розвитку методологія постає як родове поняття, яке об'єднує концептуальний виклад мети, завдань, змісту, принципів, методів, форм, алгоритмів дій, спрямованих на досягнення прогнозованого результату. Метод історичної антропоніміки означено як прийом або спосіб лінгвістичного дослідження власних особових імен у процесі суспільної історичної еволюції з урахуванням відомостей історичної та інших суміжних наук; методіку дослідження – як систему правил, алгоритмів дій, опис послідовності використання методів, прийомів та способів дослідження.

Залежно від сфери застосування і ступеня спільності виділено чотири групи методів наукового дослідження, використовуваних у процесі вивчення особових назв: загальні або філософські, загальнонаукові, часткові або міждисциплінарні, спеціальні або конкретнонаукові. Запропоновано також авторську класифікацію методів історичної антропоніміки, побудовану з урахуванням діяльнісного й функціонального підходів. Методи дослідження групувано за етапами наукового дослідження: методи формулювання ідеї, мети і завдань, визначення об'єкта і предмета дослідження, висунення гіпотез, методи фіксації емпіричних фактів та їх первинного узагальнення, методи лінгвістичного аналізу предмета дослідження, методи узагальнення і систематизації результатів, опису й презентації матеріалів дослідження.

Визначено, що умовами ефективності використання методів наукового дослідження є оптимізація, комплексність, креативність.

Ключові слова: антропоніміка, дослідження, історична антропоніміка, метод, методика, методологія, наука, ономастика.

Shyika S. V. Research methodology in historical anthroponymics. The article systematically outlines some aspects of research methodology in historical anthroponymy. The urgency of the issue is caused by the rapid development of this interdisciplinary field in recent times, the desire of society to know their own personal names of people and their systems as part of the language of the people. Emphasis is placed on the implementation of problem tasks, including: definition of key concepts: methodology, techniques, method, classification of methods for studying personal names.

Regarding the study of anthroponyms in historical development, methodology is considered as a generic concept that combines the conceptual presentation of the purpose, objectives, content, principles, methods, forms, algorithms of actions aimed at achieving the predicted result. The method of historical anthroponymy is defined as a technique or method of studying one's own personal names in the process of social historical evolution, taking into account information from historical and other related sciences. The research methodology is considered as a system of rules, algorithms of actions, the description of sequence of use of methods, receptions and ways of research.

Depending on the scope and degree of commonality, there are four groups of research methods used in the study of personal names: general or philosophical, general scientific, partial or interdisciplinary, special or specific scientific. The author's classification of methods of historical anthroponymy, built taking into account activity and functional approaches, is also offered. Research methods are grouped by stages of scientific research: methods of formulating ideas, goals and objectives, defining the object and subject of research, hypotheses, methods of fixing empirical facts and their primary generalization, methods of linguistic analysis of research, methods of generalization and systematization of results, methods of description and presentation of research materials.

It is determined that the conditions for the effective use of research methods are optimization, complexity, creativity.

Key words: anthroponymy, research, historical anthroponymy, method, technique, methodology, science, onomastics.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Не втрачають своєї актуальності слова класика української ономастики Ю. Карпенка, висловлені більш ніж десять років тому, про те, що «для становлення нової науки необхідні, окрім потреби в цій науці, дві речі: організаційні дії та осмислення методології й методіки цієї науки» [3, 39]. Таке твердження

можна застосувати і в контексті історичної антропоніміки з кількох причин.

По-перше, на межі тисячоліть особливо гостро постає бажання суспільства пізнати власні особові назви людей та їх системи як частину мови народу, а також з'ясувати мотиви їх виникнення, функціонування і динаміку змін впродовж досяжного історичного періоду. Історична антропоніміка як

міждисциплінарна наукова галузь останнім часом набула активного розвитку. Вона є частиною лінгвістичної наукової сфери, своєрідним родово-видовим «зануренням», яке можна описати логічним зв'язком: ономастика → антропоніміка → історична антропоніміка.

По-друге, про становлення історичної антропоніміки як нової науки свідчать вимірні, неквапливі організаційні рухи науковців щодо формування її інституціональних засад, пошуків загальних і регіональних антропонімічних студій, проведення різноаспектних наукових заходів.

По-третє, розглядаючи питання про методологію і методіку досліджень історичної антропоніміки, треба мати на увазі, що розвиваються вони «зі значним відставанням від цієї науки», «методом проб і помилок» [3, 39], а тому створюють широкий простір для творчості науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Засадничі підходи до організації і методіки наукових досліджень висвітлено у фундаментальних дидактичних працях В. Зацерковного, І. Тішаєва та В. Демидова [2], О. Колесникова [4], І. Рассохи [6] та ін. Основи методології наукових розвідок у лінгвістиці проаналізував, зокрема, Ю. Арешонков [1]. Загальні питання теорії і методіки ономастичних досліджень відображено у фахових працях Ю. Карпенка [3], А. Суперанської, В. Сталмане, Н. Подольської та А. Султанова [7], С. Насакіної [5] та ін. Водночас варто зауважити, що методологію досліджень в антропоніміці взагалі і в історичній антропоніміці зокрема до сьогодні системно не розглянуто, а тільки спорадично згадано в деяких наукових розвідках.

Формулювання мети і завдань статті. Мета статті полягає в системному викладі деяких аспектів методології досліджень в історичній антропоніміці. З-поміж завдань, які забезпечують її реалізацію, можна виділити: визначення ключових понять, зокрема *методологія, методіка, метод*; з'ясування особливостей вивчення антропонімів на діахронічному й синхронічному рівнях; класифікація методів вивчення особових назв.

Виклад основного матеріалу дослідження. Об'єктом вивчення історичної ономастики є власні особові назви людей, їх окремі складники та системи, зокрема процеси виникнення, історичної еволюції в мові народу під впливом суспільних змін, закономірності функціонування як в діахронічному розвитку, так і на рівні окремих суспільно-історичних епох. Як невід'ємна частина наукової сфери (в т. ч. лінгвістичної, ономастичної, антропонімічної) вона послуговується її теоретико-методологічним багажем. Проаналізуємо основні методологічні поняття за дедуктивним принципом.

У загальному розумінні під *методологією* (від грец. *methodos* – шлях, спосіб дослідження, викладу та *logos* – вчення) мають на увазі вчення про науковий метод дослідження або систему методологічних і методичних принципів, методів, прийомів і способів, форм, засобів і дій у процесі наукового пізнання. Стосовно вивчення антропонімів в історичному розвитку *методологія як родове поняття об'єднує концептуальний виклад мети, завдань, змісту, принципів, методів, форм, алгоритмів дій, спрямованих на досягнення прогнозованого результату.*

Видове поняття *метод* (грец. *methodos* – шлях, спосіб дослідження, викладу) наукового дослідження розглядається як «спосіб застосування старого знання для здобуття нового» [2, 53]. Воно об'єднує «сукупність прийомів (операцій) практичного впливу чи теоретичного освоєння об'єктивної дійсності з метою її пізнання» [6, 18]. *Метод історичної антропоніміки – це прийом або спосіб лінгвістичного дослідження власних особових імен у процесі суспільної історичної еволюції, з урахуванням відомостей історичної та інших суміжних наук.*

Методіку дослідження можна розглядати як засіб, певну процедуру застосування того чи іншого методу пізнання. Стосовно діахронічного й синхронічного вивчення певного антропонімікону *методіка дослідження – це система правил, алгоритмів дій, опис послідовності використання методів, прийомів та способів дослідження.*

Зосереджуємо подальшу увагу на виокремленні, систематизації і практичному використанні методів історичної антропоніміки. Зауважимо, що в наукових джерелах висвітлені різні класифікації методів наукових, лінгвістичних та ономастичних досліджень. Спираючись, зокрема, на узагальнення Ю. Арешонкова [1], В. Зацерковного, І. Тішаєва, В. Демидова [2], О. Колесникова [4], С. Насакіної [5] та ін., залежно від сфери застосування й ступеня спільності, можна виділити чотири групи методів наукового вивчення особових назв, серед яких:

– *загальні, або філософські*: діалектичний, метафізичний, феноменологічний, трансцендентальний, герменевтика;

– *загальнонаукові*: емпіричні (анкетне опитування, співбесіда, тестування, вивчення джерел, порівняння, опис та ін.), теоретичні (формалізація, аксіоматичний, гіпотетичний та історичний методи, рух від абстрактного до конкретного тощо), загальнологічні (аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, системний підхід, статистичні методи);

– *часткові, або міждисциплінарні*, наприклад *лінгвістичні*: описовий, структурний, типологічний, етимологічний, порівняльно-історичний, зіставний, соціолінгвістичний та ін.);

– *спеціальні, або конкретнонаукові*, зокрема *методи історичної антропоніміки*: структурно-типологічний, ареальний, метод реконструкції, формантний, етимологічний, порівняльно-історичний, стратиграфічний, зіставний, компонентний, кількісний, описовий тощо).

Належно оцінюючи наведену класифікацію, можемо запропонувати іншу, побудовану з урахуванням діяльнісного й функціонального підходів. У такому випадку методи вивчення антропонімів групуються за етапами наукового дослідження від формулювання ідеї, мети, завдань, фіксації емпіричних фактів та їх первинного узагальнення до безпосереднього теоретичного та практичного аналізу і, нарешті, до узагальнення, опису і презентації результатів дослідження та визначення подальших перспектив.

Методи формулювання ідеї, мети і завдань, визначення об'єкта і предмета дослідження, вису-

нення гіпотез. Відповідно до дедуктивного принципу реалізації цього етапу – від загальної ідеї до конкретних дій, від визначення об'єкта дослідження до предмета, від формулювання мети до постановки тактичних завдань – основними методами виступають загальнологічні: аналіз, синтез, абстрагування, формалізація, моделювання, системний підхід. Виклад змісту проводиться описовим методом. Описовий метод є універсальним і використовується для чіткого, послідовного і систематизованого представлення матеріалів кожного з етапів дослідження.

Методи фіксації емпіричних фактів та їх первинного узагальнення. Основними напрямками збору антропонімічного матеріалу деякої території або історичного періоду є безпосередня «польова» чи експедиційна мовознавча діяльність у соціумі й робота з ономастичними джерелами. Підготовка «польового збору» передбачає складання питальника, анкети. При цьому треба враховувати лексичний, мотиваційно-семантичний, соціологічний та психологічний аспекти, пріоритетними вважати особистісні риси носія імені. Домінантними є соціологічні методи: усне опитування (відкрите й анонімне, пряме і непряме, реальне й віртуальне), індивідуальна й групова бесіди, анкетування, тестування, інтерв'ю.

Робота з ономастичними джерелами (текстологічний аналіз [7, 199]) спрямована на засвідчення не тільки офіційної форми антропонімів та їх систем, але й діалектної, а також потребує «з однієї сторони, виявлення набору типових мовних ситуацій, в яких змінюються іменування людей, а з іншої – інвентаризації самих антропонімічних одиниць та їх варіантів, які відповідають даним мовним ситуаціям» [7, 201]. Для прикладу, назвемо деякі антропонімічні джерела території історичної Ровенщини: давньоруські літописи, Волинські грамоти XIV–XVI ст., Грамоти великих князів литовських, Актіві книги Київського підкоморного і Кременецького земського судів, Описи Острожчини, Луцька замкова книга, Акти Волинського воєводства XV–XVI ст.; Список дворян Волинської губернії (1906 р.), церковні записи, адресні книги, списки виборців, антропонімічні словники, наукова, художня та ін. література.

Систематизація емпіричних відомостей здійснюється описовим методом, засобами мови (класифікації, картотеки, словники) та за допомогою візуальних моделей (антропонімічних карт, таблиць, схем, презентацій).

Методи лінгвістичного аналізу предмета дослідження. Безпосередній процес дослідження антропонімікону деякої території протягом невеликого або тривалого історичного періоду, як правило, відбувається за допомогою лінгвістичного аналізу з використанням, зокрема, таких методів:

- стратиграфічного методу, який передбачає дослідження антропонімікону в хронологічній послідовності – від глибокої давнини до сучасності або в зворотному порядку та порівняння станів антропосистем різних епох;

- ареального методу, що полягає у встановленні локації поширення особової назви або антропонімічного явища на синхронічному чи діяхронічному рів-

нях і моделюється за допомогою спеціальних ономастичних карт;

- етимологічного, або етимолого-словотвірного методу, що передбачає встановлення походження імені або групи пов'язаних імен способом «виявлення апелятива або первинної власної назви, що лежить в основі етимологізуючого імені» [7, 206];

- історичного та порівняльно-історичного методів, за допомогою яких відслідковуються закономірності розвитку антропонімів залежно від суспільно-історичних змін і надбань історичної науки;

- типологічного та порівняльно-типологічного методів, що «допомагають виявити спільні й відмінні ономастичні явища в різних мовах» [5, 179];

- описового методу, за визначенням О. Ахманової, – основного методу лінгвістики, що полягає у «планомірній інвентаризації одиниць мови (антропонімів С. III.) і поясненні особливостей їх будови та функціонування з урахуванням перехідних випадків» [9, 225];

- диференційного і генетичного методів для об'єднання спорідненого і розмежування гетерогенного зібраного «польового» матеріалу [7, 204] з метою подальшої реконструкції первісної форми, об'єднання в генетичні гнізда, зіставлення з офіційними списками тощо;

- структурно-класифікаційного методу, прикладом якого може слугувати покомпонентна загальна структурно-класифікаційна схема: власні особові назви → структурно-класифікаційні групи іменувань особи (однослівні, двослівні, трислівні) → структурно-класифікаційні підгрупи й різновиди іменувань [8, 617];

- структурного та словотвірного методів, за допомогою яких досліджують морфемну й/або словотвірну структуру особових назв, виявляють онімічні моделі й лексеми, а також словотворчі афікси, розглядають антропонімічні інваріанти в конкретних мовних ситуаціях;

- кількісного методу – для кількісного обліку досліджуваних онімів та статистичного методу, для математичного моделювання стану антропонімічної системи і перспективного прогнозування можливих змін, а також вибіркового методу, «коли розглядуване явище досліджується на певній частині матеріалу» [1, 22];

- екстралінгвального методу, який базується на регіональних етнокультурних особливостях і врахуванні різних позалінгвальних факторів; наприклад при вивченні давньоруського іменника Ровенщини треба враховувати: умовність тодішньої території, яка віднесена до сучасної адміністративної області; відносність зв'язку між носіями власних особових назв і місцевістю дослідження (народження, князювання, тимчасове перебування, посесивні залежності тощо); незначну кількість, переважно літописних текстів, домінування в них княжих імен [8, 616–617];

- діяльнісного, або функціонального методу, заснованого на постулаті, «що певна функція може бути реалізована різними засобами мови, а той самий засіб здатен виконувати різні функції» [1, 6], й аналізі використання особових назв у різних мовних ситуаціях і різностильових текстах.

Методи узагальнення і систематизації результатів, опису й презентації матеріалів дослідження. Завершальний етап наукового дослідження реалізується загальнологічними методами систематизації й узагальнення, а також універсальними – опису й візуалізації.

Метод системного аналізу враховує «цілісність досліджуваного об'єкта та динамічність його структури» [1, 6] і полягає у зведенні одержаних розрізнених антропонімічних відомостей в єдину систему. Метод узагальнення передбачає синтетичний процес переходу від конкретного до більш загального, поширення характерних ознак окремих антропонімів або частинних систем на увесь антропонімікон.

Оформлення результатів дослідження відбувається в основному описовим, або дескриптивним методом. Допоміжним методом опису і презентації слугує візуалізація отриманих даних за допомогою сучасних електронних засобів. Репрезентація результатів антропонімічних досліджень відбувається в усній (виступи, доповіді, наукові повідомлення на семінарах, наукових конференціях тощо), письмовій (наукові статті, тези, методичні рекомендації

тощо) та електронній формі (мультимедійні презентації, розміщення у віртуальній Інтернет-мережі).

Перспективним методологічним напрямом є створення «ономастичних портфоліо» відомих науковців та формування «антропонімічних регіональних кейсів», які покликані структурувати як ономастичну науку в цілому, так і її галузеві й ареальні відгалуження, серед яких і систему знань з історичної регіональної антропоніміки [8, 616].

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Основні питання методології в галузі історичної антропоніміки конкретизуються відповідно до визначеного предмета дослідження, поставленої мети і завдань. Ефективність методів лінгвістичного аналізу особових назв на діахронічному й синхронічному рівнях залежить від їх оптимального і комплексного використання.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з удосконаленням теоретичних засад методології наукової сфери, розробкою методичних рекомендацій щодо впровадження різних методів та їх практичного і творчого застосування до розв'язання загальних питань та аналізу регіональних антропоніміконів в історичному розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арешенков Ю. О. Основи лінгвістичних досліджень. Кривий Ріг : КрДПУ, 2006. 50 с.
2. Зацерковний В. І. Тішаєв І. В., Демидов В. К. Методологія наукових досліджень : навч. посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.
3. Карпенко Ю. О. Дещо про вивчення власних назв. *Українська мова*. 2010. № 1. С. 39–45.
4. Колесников О. В. Основи наукових досліджень : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 144 с.
5. Насакіна С. В. Методи ономастичного дослідження. *Затиски з ономастики*. 2018. Вип. 21. С. 176–183.
6. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Харків : ХНАМГ, 2011. 76 с.
7. Суперанская А. В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В., Султанов А. Х. Теория и методика ономастических исследований. Москва : Изд-во ЛКИ, 2007. 256 с.
8. Шийка С. Українська історична антропоніміка на межі століть. *Scientific developments of European countries in the area of philological researches* : Collective monograph. Riga : Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2020. Part 2. P. 603–620. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-56-3.2.16>

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

9. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1966. 607 с.

REFERENCES

1. Areshenkov, Yu. O. (2006). *Osnovy lnhvistychnykh doslidzhen* [Fundamentals of linguistic research]. Kryvyi Rih: KrDPU [in Ukrainian].
2. Zatserkovnyi, V. I., Tishaiev, I. V., Demydov, V. K. (2017). *Metodolohiia naukovykh doslidzhen* [Methodology scientific research]. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia [in Ukrainian].
3. Karpenko, Yu. O. (2010). *Deshcho pro vuvchennia vlasnykh nazv* [Something about learning proper names]. *Ukrainska mova*, 1, 39–45 [in Ukrainian].
4. Kolesnykov, O. V. (2011). *Osnovy naukovykh doslidzhen* [Basics of the scientific research]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
5. Nasakina, S. V. (2018). *Metody onomastychnoho doslidzhennia* [Methods of onomastic research]. *Zapysky z onomastyky*, 21, 176–183 [in Ukrainian].
6. Rassokha, I. M. (2011). *Konspekt lektsii z navchalnoi dystsypliny «Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen»* [Summary of lectures on the subject «Methodology and organization of scientific research»]. Kharkiv: KhNAMH [in Ukrainian].
7. Superanskaia, A.V., & Staltmane, V.Э., & Podolskaia, N.V., & Sultanov, A.Kh. (2007). *Teoriya y metodyka onomastycheskykh yssledovanyi* [Theory and methodology of onomastic research]. Moskva: Yzd-vo LKY [in Russian].
8. Shyika, S. (2020). *Ukrainska istorychna antroponimika na mezhi stolit* [Ukrainian historical anthroponimics at the turn of the century]. *Scientific developments of European countries in the area of philological researches*: Collective monograph. Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2, 603–620. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-56-3.2.16>

DICTIONARIES

9. Akhmanova, O. S. (1966). *Slovar lingvisticheskikh terminov* [Dictionary of linguistic terms]. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya [in Russian].